

РОЗДІЛ 9 КРИМСЬКОТАТАРСЬКА ЛІТЕРАТУРА

УДК 002.2(477.75)

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.27.3.41>

ПУБЛІЦИСТИКА І. ГАСПРИНСЬКОГО ЯК РУШІЙНА СИЛА ЕМАНСИПАЦІЇ ЖІНОК КРИМУ

PUBLICISTICS OF I. GASPRINSKY AS A DRIVING FORCE FOR THE EMANCIPATION OF CRIMEAN WOMEN

Днікіова Л.Ш.,

orcid.org/0009-0006-0876-0196

кандидат культурології, доцент,

доцент кафедри української мови, літератури та культури

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Бобко А.М.,

orcid.org/0009-0009-0553-9543

старший лаборант кафедри системного проектування

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Література мусульманського світу відома витонченістю, філігранністю свого художнього слова. Проте літературні твори мають не тільки естетичну силу. Вони здатні впливати на громадську думку, формуючи суспільні тенденції та настрої.

Статтю присвячено дослідженню просвітницької публіцистичної діяльності І. Гаспринського, а саме – його внеску у боротьбу за права мусульманських жінок на початку ХХ ст. Видатний просвітник і громадський діяч І. Гаспринський доклав чималих зусиль для підвищення освітнього і культурного рівня кримських татар, мав великий вплив на розвиток тюркомовних народів загалом. Заснував перше кримськотатарське періодичне видання – газету «Терджи-ман». Був основоположником прогресивного руху джадидизму. Все це зробило І. Гаспринського знаковою постаттю в процесах розвитку та формування національної самосвідомості кримотатар. Проте чільне місце в його діяльності займало жіноче питання.

Становище жінки у тогочасному мусульманському суспільстві дуже програвало у порівнянні із країнами заходу. Права жінок в усіх сферах життя були надзвичайно обмежені. І. Гаспринський виокремлював та висвітлював соціальні проблеми жіноцтва, спрямувавши свою просвітницьку роботу на їх викорінення. Його зусиллями відкривалися школи для дівчаток та популяризувалися ідеї жіночої освіти. І. Гаспринський є автором багатьох праць, що висвітлюють дане питання: книг, статей, заміток тощо. Та особливе значення відіграло видання ним першого жіночого журналу-тижневика «Алемі Нісван».

Шлях до створення журналу «Алемі Нісван» був тернистий, а проіснував він недовго. Але за цей час зумів стати культуротворчим чинником, що мав великий вплив на духовне зростання та самоусвідомлення кримськотатарських жінок і дав поштовх для подальшого розвитку.

У даній статті розглянуто основні проблеми становища жінок у мусульманському суспільстві на рубежі ХІХ–ХХ ст. та проаналізовано роль публіцистики І. Гаспринського у процесах, спрямованих на їх подолання. Використовуючи джерелознавчий і зіставний методи дослідження, відображено загальну картину впливу публіцистики І. Гаспринського на ці процеси, його поступовий, але впевнений характер, що і створило, з рештою, основу для прогресивних змін у суспільстві.

Ключові слова: Ісмаїл Гаспринський, джадидизм, просвітництво, жіноче питання, культура, періодика.

The literature of the Muslim world is known for the sophistication and filigree of its artistic word. However, literary works have more than aesthetic power. They are able to influence public opinion, forming social trends and moods.

This article is devoted to the study of the educational journalistic activity of I. Gasprinsky, namely his contribution to the struggle for the rights of Muslim women at the beginning of the 20th century. An outstanding educator and public figure, he made considerable efforts to raise the educational and cultural level of the Crimean Tatars, and had a great influence on the development of the Turkic-speaking peoples in general. He founded the first Crimean Tatar periodical, the «Terjiman» newspaper. He was the founder of the progressive movement of Jadid. All this made I. Gasprinsky a landmark figure in the processes of development and formation of Crimean Tatar national self-awareness. However, the women's issue occupied a prominent place in his activities.

The position of women in the Muslim society of that time was greatly disadvantaged in comparison with the countries of the West: women's rights in all spheres of life were extremely limited. I. Gasprinsky singled out and highlighted the social problems of women, directing his educational work to eradicate them. Through his efforts, schools for girls were opened and the ideas of women's education were popularized. I. Gasprinsky is the author of many works covering this issue: books, articles, notes etc. But his publication of the first weekly women's magazine «Aleml Nisvan» played a special role.

The path to creating «Aleml Nisvan» was thorny, and the magazine did not last long. But during this time he managed to become a cultural factor that had a great impact on the spiritual growth and self-awareness of Crimean Tatar women and gave impetus to further development.

This article examines the main problems of the position of women in Muslim society at the turn of the XIX–XX centuries and analyzed the role of I. Gasprinsky's journalism in the processes aimed at overcoming them. Using source studies and comparative research methods, the general picture of the impact of I. Gasprinsky's journalism on these processes is reflected, its gradual but sure character, which ultimately created the basis for progressive changes in society.

Key words: Ismail Gasprinsky, Jadid, enlightenment, women's issue National periodicals, culture, progress, democratization.

Постановка проблеми. Література має особливу силу впливати на процеси, що відбуваються у суспільстві, формувати їх, змінюючи і направляючи громадську думку. І найбільше це націлено на публіцистику, адже вона розрахована на широке коло читачів, цілеспрямовано піднімає суспільнозначимі питання, має систематичний, періодичний характер.

Межа XIX–XX ст. стала визначальним культуротворчим періодом в історії кримських татар, моментом гартування національної самосвідомості, визначення вектору розвитку суспільства, укладання культурних пріоритетів на покоління вперед. І в усьому кримськотатарському світі немає постаті, вплив якої на суспільні процеси у цей період був би більш значущим, ніж постать Ісмаїла Гаспринського. Просвітник, прогресивний мислитель і активний громадський діяч, він задав напрям руху освіти, культури та суспільної думки кримських татар.

Як лідер і основоположник джадидизму – релігійного та суспільно-політичного руху, потужний вплив якого поширювався далеко за межі Криму – І. Гаспринський увійшов в історії не лише кримських татар, а й усіх тюркомовних народів. Проте не меншої уваги заслуговує його діяльність як публіциста, а особливо його зусилля, спрямовані на покращення стану жіноцтва у мусульманському світі: підвищення статусу жінки, поваги до неї, рівня її освіченості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження просвітницької діяльності та спадку І. Гаспринського знайшли відображення у багатьох наукових працях. Великий внесок у формування об'єктивного уявлення про просвітницьку діяльність І. Гаспринського зробили наукові праці В. Ганкевича, М. Ільмінського, М. Каримова, І. Керима, Л. Климовича, А. Махмуртова, А. Машкевича, А. Самойловича, С. Філіппова, Н. Яблоновської та ін.

Постановка завдання. Періодичні видання, створені І. Гаспринським за роки свого існування

стали дзеркалом життя кримськотатарського народу, ввібравши багатий етнологічний, фольклорний, соціологічний матеріал, відобразивши історичні, економічні, літературні і політичні процеси. Та тексти на їх сторінках не тільки фіксували факти сучасної їм реальності, а і впливали на її творення. Діяльність І. Гаспринського стала знаковою віхою в історії не лише кримських татар, а і тюркомовних народів загалом. Особливе значення вона мала для формування сучасного статусу жінки, який пройшов довгий і стрімкий шлях розвитку порівняно із кінцем XIX – початком XX ст.

Дослідження внеску І. Гаспринського у цей процес та засобів, використаних великим просвітником для досягнення поставлених перед собою задач, і є завданням даної статті.

Виклад основного матеріалу. На межі XIX–XX ст. серед мусульманського населення активно поширювалися ідеї джадидизму. Це культурно-реформаторський та суспільно-політичний рух, спрямований на наближення ісламської культури до європейської, її модернізація відповідно до потреб і викликів сучасного суспільства. Цей рух на рубежі століть став провідним у житті мусульман. Виникнувши як ідея перебудови освітньої системи через її перехід на звуковий метод навчання, джадидизм отримав розвиток у багатьох сферах життя, ставши справді суспільним явищем. Саме активна просвітницька та публіцистична діяльність І. Гаспринського сприяла широкому поширенню цього руху серед мусульман Криму, Поволжя, Урима та Середньої Азії.

Чільне місце у дискурсі джадидизму належить аспектам, пов'язаним із жіночим рухом. Вже тоді передова кримськотатарська інтелектуальна еліта розуміла всю важливість залучення жінок до активної участі у сферах не лише культурних, а й громадських, та навіть й політичних. Проблема положення жінки у мусульманському суспільстві займає важливе місце у діяльності

І. Гаспринського, який докладав чимало зусиль для покращення тяжкого становища жіноцтва.

Для Криму кінця XIX ст. жіноче питання стало особливо гостро. Так, наприклад, проблема жіночої освіти, рівень якої був доволі низьким, ускладнювалася ще й тим, що значна частина мусульманського духовенства мала вкрай негативно ставлення до розвитку освіти жінок, вирівнювання їх соціально-культурних прав із правами чоловіків. Багато хто вважав, що навчання дівчат стане каталізатором аморальності. За законами релігії, а також тогочасними традиціями, мусульманські жінки, по суті, були рабнями своїх чоловіків, не маючи права навіть суперечити жодному слову будь-якого чоловіка. Жінці було заборонено з'являтися у товаристві з незакритим обличчям, а вдома – сидіти за одним столом із чужим чоловіком. Жінці не можна було вчитися та відвідувати школу, бувати в мечеті та на цвинтарі. Єдине право, яке мали жінки – народжувати та виховувати дітей. Також вони мали займатися домашнім побутом, допомагаючи чоловікові по господарству, але при цьому зовсім не втручаючись у його справи.

Коріння багатьох із цих заборон лежало не в шаріаті. Їх було вигадано муллами, духовенством, яким було зручно тримати жінок під владою, адже це – майже половина нації [1, с. 85].

Під впливом І. Гаспринського в Криму розгорнувся рух за соціальні права жінок. Завдяки активній позиції та зусиллям просвітника ставлення до жінок-мусульманок у суспільстві за короткий час суттєво змінилося. Одне з його досягнень – масове залучення дівчат до навчання та відкриття для них шкіл. З кожним роком кількість таких шкіл поступово збільшувалася, а найкращих учениць рекомендували до гімназій. І. Гаспринський стежив за створенням жіночих шкіл, брав безпосередню участь в їх організації та роботі, сам відкрив у Бахчисараї спеціальну школу для дівчаток, навчання у якій проходило за новими методами. Його дружина керувала жіночим гуртком рукоділля, приділяла багато уваги художньому вихованню дівчат [2, с. 192].

І. Гаспринський уважно вивчав питання жіночої освіти в історії педагогічної думки, знав праці багатьох прогресивних педагогів і мислителів, в яких розглядав аспект освіти жінок. Жіночу освіту Гаспринський представляв як складову загальної освіти народу і висунув багато важливих ідей з цього приводу. Зокрема, просвітник вважав за необхідне зобов'язати кожного муллу та мактебдара навчати дівчаток початковій грамоті та вірі.

Будучи видавцем газети «Терджиман» – першого кримськотатарського періодичного видання – з метою підтримувати інтерес до проблем жінок та постійно висвітлювати їх, І. Гаспринський публікував листи читачок, що надходили на адресу редакції. Таким чином, він відображав на сторінках часопису зростання самосвідомості жіноцтва і впливав на формування громадської думки. Виступ І. Гаспринського на захист інтересів жінок мав великий ефект в усьому мусульманському суспільстві.

Просвітник рішуче відстоював права жінок на освіту, вимагав законодавчо визначити їх соціально-економічне та культурне становище. Цій проблемі він присвятив низку праць: «Країна жінок», «Кадинлар», «Арслан-киз», «Дар-уль-Рахат мусульманлари» тощо. Публікував на сторінках «Терджиману» десятки статей та заміток, що всестороннє висвітлювали її: «Шаріат дівчинці теж дозволяє навчатися», «Вороги жінки-мусульманки», «Звернення до редакції касимівських дівчат», «Процес навчання дівчат», «До проблеми жінок», «Іслам та права жінки», «Про права жінок», «Знову про права жінок», «Становище дівчат та жінок у Криму» та ін. [3].

Його книга «Кадинлар» стала настільною, перетворившись на символ боротьби за жіночі права. Призначення книги влучно передає епіграф: «Для кожного будинку жінка як повітря потрібна. Для самої жінки наука та знання так само потрібні. Жінки повинні знати, що вони складають половину людства і тому мають велике значення. Жінка народжує дітей, грудьми годує дитину, вчить її розмовляти, виховує її. З вуст матері кожна дитина чує слова доброти, чесності та справедливості. Тому жінка – велика сила, основа сім'ї та держави» [4, с. 1].

На думку автора «Кадинлару», жінка має виконувати три типи обов'язків: бути красивою жінкою, бути хорошою дружиною, бути гарною матір'ю. Материнство, подружнє життя, обов'язки матері-виховательки – ось що визначає виняткову важливість жінки у суспільстві. Як наслідок цього – необхідність поваги до жінки, підвищення рівня її знань, рівня культури.

Щоб підняти авторитет жінок в очах спільноти та їх власних, І. Гаспринський увів до книги спеціальний розділ – «Великі жінки», де описав історичні долі видатних жінок, адже за давніх часів жінки були і на чолі держав, і впливали на політику; були і вченими, і письменницями... Він називає імена Клеопатри, Єлизавети Тюдор, королеви Вікторії... Розповідає про їх заслуги перед Батьківщиною, досягнення та звершення.

І. Гаспринський прагне показати також і роль жінки-матері у вихованні молодого покоління. Засуджує релігійний фанатизм, який обмежує шлях жінок до рівноправ'я у побуті, сім'ї, суспільному житті; закликає жінок долучатися до знань та культури, до боротьби за емансипацію. Уся книга від початку і до кінця перейнята почуттями глибокої поваги до жінки.

У 1882 р. Гаспринський опублікував статтю «Чи треба вчити жінок?», що стала програмним твором у питанні жіночої освіти. У статті автор пише: «В одному з моїх видань я мав нагоду говорити про відкриття в Тифлісі жіночого мусульманського училища, де дівчат навчатимуть наукам та рукоділлю. Викладати будуть жінки, і нога чоловіка не ступить на поріг цього закладу. З цього приводу деякі наші читачі висловлюють невдоволення. Чому не слід навчати дівчат наукам та правилам? Шаріат не забороняє. Мати чи батько, маючи кошти, зобов'язані виховувати та навчати своїх дітей, чи то дівчинка, чи хлопчик, і відповідати за них та їх вчинки. Потрібно і навіть необхідно вчити хлопців, щоб вони були хорошими чоловіками, батьками, працівниками. Так само ніщо не заважає вчити дівчат, щоб виховати гарних дружин, матерів, господинь. Наскільки вихованою та освіченою буде жінка, настільки корисною вона буде як дочка, сестра, дружина, мати». І. Гаспринський підкреслює, що шаріат не забороняє навчати жінок: «Ми народжуємося від жінки, зростаємо і починаємо говорити на руках жінки, живемо, працюємо з жінками і, нарешті, вмираємо у жінки – дружини чи матері, отримуючи останнє полегшення від них. Це гріх залишати їх темними, як тварин» [1, с. 92].

В іншій статті – «Жінка Сходу та Заходу» – Гаспринський розглядає відмінності становища жінок у суспільствах Сходу та Заходу. Він пише, що європейські жінки мають право здобувати освіту, а жінки Сходу цього права позбавлені. Серед жінок Заходу – вчителі, лікарі, поштово-телеграфні та банківські службовці, вони вибирають рівні права з чоловіками у всіх сферах життя. Східну ж жінку всього цього позбавлено. Просвітителю прагне поділитися своїми знаннями з проблем жіночої емансипації та радить брати приклад з японців: «У кожному японському селі є початкова школа, яку відвідують 81% дівчат, але японці цим не задоволені. Вони прагнуть залучити до навчання всіх дівчат. Освіту потрібно розпочинати з початкової школи, далі треба створювати середні школи, а потім вищі жіночі педагогічні інститути. В Японії в центрі уваги питання виховання моралі та добродітності, вони

докладно вивчають музику та мистецтво, вони отримали гарні результати. Нам теж потрібно навчати наукам наших дівчат, які могли б вчитися не лише у початкових та середніх школах, а й у вищих навчальних закладах».

Численними прикладами безправ'я мусульманських жінок І. Гаспринський ілюструє у статті «До становища жінок-мусульманок», неможливість для них на практиці спиратися на закони шаріату, захищає базові права жінки у подружньому житті та сім'ї. І насамкінець закликає до створення державної правової системи захисту жінок [1, с. 94].

Цю тему І. Гаспринський продовжив у статті «Де корінь зла? (питання про розлучення)», розкриваючи страшну правду: тисячі жінок зазнають утисків, приниження, навіть насильства з боку їх чоловіків-нікчем. У цій публікації просвітник не лише виносить на осуд печальні факти про становище сучасного йому суспільства, а й виступає проти мусульманського духовенства, що, безумовно, увійшло в змову з безсоромними чоловіками та прикриває їх злочини шаріатом. «Коран можна переказати одним словом, – стверджує Гаспринський, – його суть – справедливість! Усі низькі беззаконні вчинки, які прагнуть прикрити положеннями Корану, цілком і повністю суперечать Богу і Корану» [1, с. 95].

З метою вирішення соціальних жіночих проблем у мусульманському світі І. Гаспринський вирішив створити спеціалізоване періодичне видання, яке повністю було б присвячене жінці-мусульманці, її духовному розвитку та освіті. Жіночому питанню І. Гаспринський хотів присвятити журнал для мусульманок, що мав виходити під назвою «Тербіє» («Виховання»). Однак пропозиція не була підтримана владою. Отримавши відмову, І. Гаспринський робить нову спробу, цього разу зосередившись на публікації не окремого видання, а додатку до своєї газети «Терджиман», що отримав назву «Кадим» («Жінка»). Проте і це починання не увінчалось успіхом: царський цензор виступив категорично проти ініціативи Гаспринського.

Тільки завдяки своїй енергійності та авторитету І. Гаспринському все ж вдалося почати у 1910 р. видання тижневика «Алемі Нісван» («Жіночий світ»). На початку листопада 1905 р. програма жіночого журналу для кримських мусульманок була затверджена в Санкт-Петербурзі, що відкривало для цього періодичного видання широке поле можливостей [5, с. 18].

Незабаром з'явився перший експериментальний екземпляр. За виходом журналу пильно сте-

жили провідні видання Європи, що спеціалізувалися на проблемах мусульманського світу. Від моменту виходу першого екземпляра завідувачкою редакції була дочка просвітителя – Шефіка Гаспринська-Насіпбейлі.

Поряд із ознайомленням читачок з їхніми правами та обов'язками, зафіксованими у законодавчих актах, «Алемі Нісван» розповідав про новинки та нововведення у традиційних жіночих заняттях: рукоділлі, ткацтві, шовківництві й килимарстві. Усі роз'яснення супроводжувалися необхідними малюнками та кресленнями. «Алемі Нісван» давав практичні поради щодо ведення домашнього господарства, гігієни і дитячого виховання, необхідні для полегшення жіночої праці та вдосконалення сімейного побуту. Журнал розповідав про жіноче життя у різних країнах, наводячи біографії видатних жінок із портретами та малюнками. Крім того, містилися тут і відомості з «елементарних знань», оповідання, листи та запитання читачок, а також відповіді на них від редакції; висвітлювалися наукові відкриття, винаходи та новини і, нарешті, розміщувалися оголошення та реклама. Безперечно, журнал «Алемі Нісван» значно розширив кругозір кримськотатарських жінок, сприяв розвитку народної освіти серед них, становленню самосвідомості.

Поступово «Алемі Нісван» перетворився на додаток до «Терджимана», періодичність якого рухалася в напрямку до щоденності. «Алемі Нісван» же залишався тижневиком, більш-менш регулярно виходячи як додаток у 1910–1911 роках.

Висновки. У діяльності І. Гаспринського теорія просвітництва переплелася з повсякденною практикою, він поставив видавничу справу на службу поширення освіти, «на службу правді та

просвіті», як писав він у першому номері першої загальнотюркської газети «Терджиман». Засобами публіцистики великий просвітник зробив свої погляди надбанням широких мас мусульманського населення, тим самим вплинувши на формування у них національної самосвідомості, підвищення культурного та освітнього рівня.

І. Гаспринський зробив величезний внесок у справу докорінного реформування становища жінок-мусульманок, заклавши підвалини демократичної традиції у кримськотатарському національному русі. Саме завдяки його діяльності емансипація жінок Криму зробила помітний крок уперед, поступово забезпечивши їм постійні та незаперечні у мусульманському суспільстві права.

Рух на захист інтересів жінок мав значний вплив на мусульманське суспільство. Обстоюючи права жінок на освіту, І. Гаспринський вимагав законодавчо визначити їхнє соціально-економічне та культурне становище. Інструментами своєї боротьби він обрав засоби публіцистики, присвятивши висвітленню даної проблеми низку праць. Крім того, просвітник організував видання першого спеціалізованого періодичного видання, присвяченого положенню жінки-мусульманки у тодішньому суспільстві – «Алемі Нісван», значення якого важко переоцінити. Видання стало оригінальним явищем не лише кримськотатарської культури, а й культур споріднених тюркомовних народів. Журнал, безсумнівно, відіграв помітну роль у духовному розвитку кримськотатарської жінки. А численні опубліковані в ньому матеріали можуть стати основою для вивчення суті жіночого питання та ролі жінки у кримськотатарському суспільстві початку ХХ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Яблонівська Н.В. Преса етносів Криму: проблема національного відродження і діалог культур : дис. ... докт. філол. наук. Київ, 2007. 465 с.
2. Мустафаєва Є.І. Питання жіночої освіти в педагогічній системі І. Гаспринського. *Науковий вісник Мелітопольського держ. пед. ун-ту ім. Б. Хмельницького. Сер. Педагогіка*. 2008. № 1. С. 190–197.
3. Терджиман: науково-просвітницька газета / засновник І. Гаспринський. 1883–1914. 4 полоси.
4. Гаспринський І. К'адинлар (Жінки). Бахчисарай, 1903. 18 с.
5. Ганкевич В.Ю., Шендрикова С.П. Виникнення першого кримськотатарського жіночого періодичного видання. *Культура народів Причорномор'я*. 2004. Т. 2. № 49. С. 16–19.